

Hva er skyldeie?

SVAR TIL MARIA ÅGREN

AV

KNUT DØRUM

I artikkelen »Det norske skyldeie – et fruktbart begrepp« har Maria Ågren fulgt opp min artikkel »Det norske skyldeie – et særnorsk fenomen«, som stod i *Historisk Tidsskrift* i 2001/2. I sin artikkel diskuterer Ågren mer generelt om det finnes paralleller på svensk grunn til det norske skyldeie. Men hun vil ikke definere skyldeie så avgrenset som det de norske historikerne har gjort. Hun anvender skyldeie »mer allmänt som en *tidig form av ideelt ägande*«. ¹ I forlengelsen av dette fremsetter hun en ny definisjon av skyldeie: »Jag menar att en enkel og tydlig definition av vad som avses skulle kunna vara: *en ägandeform där ägaren inte bestämmer över jordegendomens användning men däremot har rätt till en återkommande intäkt från samma egendom*.« ²

Ågrens interessante og innsiktsfulle artikkel har gitt meg anledning til å gjøre nærmere rede for visse sider ved det norske skyldeiesystemet. Det må med en gang understrekes at det norske skyldeie innebærer noe mer enn det Ågrens definisjon rommer. I dag har staten f.eks. rett til formuesskatt av jordeiendom, foruten skatt av selve inntektene av produksjonen, uten at disse skattene knyttes til disposisjonsrett til jord. Men vi kan ikke av den grunn betrakte staten som jordeier eller skyld-eier. ³

Føderådskontrakter, som Ågren bl.a. trekker frem som en parallell til skyldeie, mener jeg må betegnes som en heftelse som fulgte bruket. I Norge kunne et føderåd innebære plikt for de nye brukerne til å stå

¹ Ågren 2002: s. 403.

² Ågren 2002: s. 405.

³ Ifølge Ågren var kronen i det førkapitalistiske Sverige en »ränteägare« også i kraft av sine skatterettigheter, og skatterettighetene betrakter hun som former for eiendomsrett til jord. Se hennes avhandling *Jord og Gæld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850*, Uppsala 1992: 17 ff.

for den daglige pleie og underhold av de gamle, men disse kunne også forbeholde seg egen husholdning, og i den forbindelse kunne de legge beslag på en stue (et mindre hus), en åker og en eng, og noen husdyr. Mange føderådsfolk krevde også at sønnen eller svigersønnen hvert år skulle levere visse mengder med korn, melk, høy, etc., eller gjøre jordbruksarbeid på åkeren de hadde holdt igjen, slik som såing, pløying og innhøsting. Men føderådet gjaldt bare så lenge de gamle levde, og føderådet kunne ikke selges og kjøpes som et eiendomsobjekt, og det ble aldri oppfattet som sådant, verken av myndigheter, godseiere eller bøndene selv. Føderådskontrakter synes dessuten å ha vært like vanlige på husmannsplasser og leilendingsgårder som på selveiergårder. Med andre ord inngikk også brukere som ikke eide gården eller plassen de drev, slike kontrakter. Føderåd kan altså ikke betegnes som et eiendomsobjekt.

Mens føderådet omfatter bestemte ytelser og rettigheter, var *skylden* også et mål på hva gården var verdt, og en skyldpart således en fast del av jordeiendommen. En godseier som hadde skjøte på en mindre andel av gårdens skyld, eide en prosentvis del av den. Satt en adelsmann med f.eks. 1 spann smør i en gård på 4 spann smør, sto han altså som eier av 1/4. Ble gårdens skyld justert til 5 spann smør, ble parten tilsvarende justert til 1 1/4 spann. Skyldparten kunne adelsmannen selge videre til en borger eller bonde, eller makeskifte bort til kongen. Normalt hadde ikke adelsmannen i vårt eksempel, om vi holder oss til 1500- og 1600-tallet, fysisk råderett over parten, dersom det fantes andre medeiere som rådde over en større del av gården. Før i 1514 forordnes det at den som eier mest i gården, skal råde for bygselen.

Derimot utgjorde parten et grunnlag for senere ervervelse av bygselretten. Adelsmannen kunne skaffe seg bygselretten ved å kjøpe ut enkelte av medeierne og bli den største partseier. På 1500- og 1600-tallet innebar bygselretten, foruten enerett til å bestemme hvem som skulle få feste på gården, rett til å innkreve uavkortet innfestingsavgiften (førstearstake) og avgiften ved kontraktfornyelsen hvert tredje år (tredjeårstake), og i forlengelse av dette rett til husbot og åbudsfall, dvs. den erstatning som leilendingen ble pålagt å utrede når han hadde forsømt vedlikehold av hus og jordvei. Endelig fulgte det med bygselretten disposisjonsrett til gårdens herligheter og tilliggelser, som skog, fossefall og fiskesteder. Den bygselrådige jordeieren kunne også velge å ta over gården selv, om han kunne dokumentere at han var husvill. I praksis ble denne retten brukt mye videre enn det lovens bokstav tilsa. Det må understrekes at alle partseiere hadde rett til en del av landskylden, den årlige jordleieavgiften, tilsvarende det skyldparten lød på. Før 1514 var

landskylden den eneste lovlige jordleie. Førsteårstake og tredjeårstake var altså avgifter som jordeierne i løpet av senmiddelalderen fikk innført, og til slutt kodifisert.

I noen tilfeller kunne skyldparter skilles »stent og rent« ut av gården, dvs. fysisk utskilling med markesteiner. Før 1514 hadde dessuten alle medeiere etter loven medbestemmelsesrett når gården skulle leies bort til en ny bruker. En konsekvens av medbestemmelsesretten kunne enkelte ganger være at større partseiere fikk skilt ut sin skyldandel fra resten av gården, særlig i de tilfeller skyldparten i utgangspunktet svarte til et bruk i en gård som var blitt delt, f.eks. mellom to brukere. Dette kommer til uttrykk i at enkeltbruk i middelaldergårder ennå på 1600-tallet opptrer som egne bygselenheter. Men som oftest var det også i middelalderen slik at det ikke var praktisk mulig for mindre partseiere å gjøre krav på konkrete fysiske deler av eiendommen. Ikke desto mindre hadde alle partseiere i prinsippet, i alle fall frem til 1514, en viss råderett over sine parter.

Skylddeie er altså en praktisk ordning som tvinger seg gradvis frem på 1200- og 1300-tallet, og som får sin rendyrkede form på 1500-tallet. Først da fikk mindre partseiere som regel kun rett til landskyld, og følgelig ingen råderett over jord. Men som påpekt ovenfor, og som jeg gjorde rede for i min artikkel i *Historisk Tidsskrift* 2001/2, hadde mindre partseiere også i middelalderen i praksis sjelden muligheter til å få utstykket bestemte arealenheter i eiendommen.

Også i skylddeiesystemets klassiske tid – 1500-tallet og første del av 1600-tallet – finner man avvik fra skylddeie som idealtipe. I mange deler av landet var det på denne tiden vanlig at bønder delte bygselretten seg imellom, om to eller tre eide hele eller mesteparten av gården. Dette gjorde man uavhengig av hvor mye den enkelte eide. Videre ser vi både på 1600- og 1700-tallet at yngre søsken så å si alltid fikk utlagt arveparter med bygselrett. Dette fikk sjelden praktisk betydning fordi åsetesretten gav den eldste sønnen rett til å ta over familiegården udelt, og der til kom at arvepartene i de fleste tilfeller ble innløst. Men i noen tilfeller førte avhendelser av uinnløste arveparter til at den nye innehaveren fikk særbygselrett til parten. Disse eksemplene viser at den eksklusive bygselretten aldri slo helt gjennom i bondesamfunnet.

Ågren synes å sette som en delbetingelse for skylddeie at det ikke følger disposisjonsrett med skyldparten. Dette er en helt logisk tolkning av Holmsens og for så vidt også min idealtypiske definisjon av skylddeie. Men som vi har sett, var ikke det norske skylddeiesystemet så rigid som idealtypen. I lys av dette blir det ikke viktig å avgjøre om det med en skyldpart fulgte en formell fysisk disposisjonsrett eller ikke. Det avgjør-

rende må være å klarlegge intensjonen med f.eks. et arveskifte som avstedkom utdeling av eiendomsparter, målt i skyldandeler. Hvis hensikten var at medarvingene skulle få avgift, og ingen råderett, inntil den eldste sønnen hadde løst dem ut, har vi å gjøre med skylddeie. Slike eksempler på arveskifter synes det å ha vært mange av også i Sverige, slik jeg har vist eksempel på i HT 2001/2 og som Ågren kan bekrefte med andre undersøkelser. Riktignok eksisterte det i denne delen av Norden ingen lovfestet primogenitur knyttet til suksesjon på gårder. Men liksom i Norge og Danmark var det i Sverige vanlig at bare ett av barna tok over gården etter foreldrene. En slik arvepraksis må nettopp ha åpnet for skylddeie.

Som allerede vist vil imidlertid ikke Ågren nøye seg med å studere skyldparter. Hun mener at skylddeie må kunne omfatte mange former for renterettigheter. Avslutningsvis i sin artikkel fremholder hun at skylddeie fluktuerer mellom to »ytterligheter«. Hun skriver: »Den ena [ytterlighet] innebär att det kring ägoobjektet/jorden etableras en *bestående* krets av »sidoägare«, som *uppbär* ränta (men inte bestämmer över jorden) och som beskattas för denna inkomst.«⁴ Den andre innebærer »att det kring ägoobjektet finns en *tillfällig* krets av personer som har *anspråk* på jorden men som kanskje inte får ut några regelbundna inkomster och som *inte beskattas*«. ⁵

Det er uklart for meg hvorfor Ågren mener at skylddeie fluktuerer mellom to svært ulike eieformer, og likeens hva slags forbindelse hun ser mellom den sistnevnte »ytterligheten« og skylddeie. Dessuten må det innvendes mot Ågrens resonnement at skylddeie er noe mer enn at en godseier innehar en renterettighet som ikke er knyttet til fysisk råderett over jord.

At ulike personer har økonomiske rettigheter overfor en bonde eller til en gård, uten at det følger disposisjonsrett til jord, finnes det utallige eksempler, både i moderne samfunn og i eldre tiders samfunn. Hvis jeg tolker Ågrens definisjon rett,⁶ ville vi f.eks. i Norge på 1600-tallet måtte regne både prestens, kirkens og kongens tiende, kongens mange skatter, de gamles føderåd, foruten det egentlige skylddeie, som ulike former for skylddeie. For ingen av disse aktørene hadde renterettigheter som stod i forbindelse med råderett over jord. Men en slik definisjon er etter min oppfatning ikke særlig operasjonell. Personlig tror jeg det er nød-

⁴ Ågren 2002: s. 413.

⁵ Ågren 2002: s. 413.

⁶ Her vil jeg i tillegg vise til Ågrens definisjon av »splittrat ägande« med hensyn til jord i det førkapitalistiske Sverige (se Ågren 1992: 17 ff.). Her fører hun opp bl.a. kronen, presten og »frälseägaren« som »ränteägare«.

vendig å avgrense skylddeie til hva det faktisk var, og likeens følge den definisjon av skylddeie som kan trekkes ut av kildene før 1800.

Det er åpenbart sannsynlig at man kan finne skylddeie, slik Holmsen og jeg har definert det, også i andre land enn Norge og Danmark. Men det forskerne må gå etter når de undersøker kilder i nye undersøkelsesområder, er om hovedrenten fungerte som målestokk på jord, og om andeler av den var gjenstand for kjøp og salg. Og endelig om man kunne eie deler av hovedrenten uten å ha faktisk råderett over jord. Men her er det viktig å skjelne mellom formell råderett, slik det nedfelte seg i loven, og faktisk råderett, etter vanlig skikk og bruk. Etter min oppfatning bør man først og fremst legge til grunn den faktiske råderett og de praktiske løsninger som tvang seg frem. Sedvanebestemte rettigheter blir således et viktigere kriterium enn lovregulerte rettigheter. Men selvsagt må man også studere lovgivningen.

Noen mindre forhold til slutt: Det må understrekes at skylddeie ikke begrenset seg hovedsaklig til arveparter, som ofte var temporære, og kirkelige parter, slik man kanskje får inntrykk av når man leser Ågrens artikkel. Det finnes i Norge hundrevis, ja tusenvis av eksempler på at adelsmenn, borgere, embetsmenn og bønder kjøpte og solgte skyldparter. Skylddeie var både i middelalderen og tidlig ny tid et utbredt og allment fenomen. Likeledes må det betones at hvorvidt slike jordeiere ble beskattet for sin inntekt eller ikke, neppe vedkommer en definisjon av skylddeie. På 1500-tallet ble odelskatten, altså skatt på private jordeiere i Norge, bare lagt på bønder. Fra tidlig 1600-tall måtte også borgere og embetsmenn, i prinsippet, svare odelskatt av sitt jordegods, og i 1682 skulle den også ytes av adelsgods. Men som oftest fikk jordeierne ordnet det slik at leilendingene utredet denne skatten, noe flere byggeskontrakter vitner om.